

NİGAR İSMAYILZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: nigarismailzadeh@gmail.com

XVI ƏSR TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATINDA MƏLAMİ-HƏMZƏVİ VƏ ƏLƏVİ-BƏKTAŞI ŞEİRİNDƏ İLAHİ EŞQ

XVI əsrdə təkkə ədəbiyyatının inkişaf etməsində aparıcı rol ələvi-bəktəşi və mələmi-həməzəvi şairlərin təzərinə düşmüşdür. Mələmi-həməzəvi ədəbiyyatın ən böyük təmsilçiləri Əhməd Sarban, Qayğusuz VİZELİ Ələəddin, Əmir Osman və başqalarıdır. Mələmi-həməzəvi şairlərinin əsərlərində ilahi eşq şeirləri vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə, əhli-beyt sevgisinə əsaslanır. Mələmi ədəbiyyatda ilahi eşqin ən önəmli cəhəti sirlilik və sirri gizlətməkdir. Ümumilikdə mələmi dünyagörüşündə sirr ixlasa gedən tək yoldur. XVI əsrdə ələvi-bəktəşi ədəbiyyatı qızıl dövrünü yaşamışdır. Mühyiddin Abdal, Heyrəti, Pir Sultan Abdal, Qul Həməmət və başqaları ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının əsas nümayəndələridir. Ələvi-bəktəşi şairlərə görə ilahi eşqlə ibadət eyni məfhum kimi təqdim olunur, ibadət eşqlə olur, eşqsiz ibadət ibadət deyil. Ələvi-bəktəşi nümayəndələri ilahi eşq dedikdə Allah-Məhəmməd-Əli sevgisini və onlara olan sonsuz bağlılığı qəsd etmişlər. XVI əsr təsəvvüf ədəbiyyatının bütün sahələrində istər mələmi-həməzəvi, istərsə də ələvi-bəktəşi şeirinin hecəda əsərlər verdiyi, ədəbi yollarını tam formalaşdırması dövrüdür.

Açar sözlər: *Türk təsəvvüf ədəbiyyatı, ilahi eşq, mələmi-həməzəvi ədəbiyyat, Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatı.*

XVI əsrdə türk ədəbiyyatı daha da inkişaf edərək türk təsəvvüf ədəbiyyatına gözəl əsərlər bəxş etmişdir. Xüsusən də ələvi-bəktəşi şairləri hecəyə daha çox yer verərək ilahi eşqi sadə şəkildə anlatmaq yolunu tutmuşlar. XVI əsrdə zühdi-təsəvvüfi təkkə ədəbiyyatı ilə bərabər coşğulu ilahi eşqi övən ələvi-bəktəşi və mələmi-həməzəvi ədəbiyyat da vardı. XV əsrdə olduğu kimi XVI əsrdə də təkkə ədəbiyyatının inkişaf etməsində aparıcı rol ələvi-bəktəşi və mələmi-həməzəvi şairlərin üzərinə düşdü. Daha öncə, xüsusən də XV yüzillikdə mələmi və ya mələmiyyə-şuttariyyə şəklinə mövcud olan ədəbiyyat Qanuni Sultan Süleyman zamanında 1563-cü ildə edam edilən Bosnalı Həməzə Balinin görüşləri ilə zənginləşərək mələmi-həməzəvi şeir adlanmağa başladı. XVI əsrdə bu ədəbiyyatın ən böyük təmsilçiləri Əhməd Sarban (ö. 1545), Qayğusuz VİZELİ Ələəddin (ö. 1563), Əmir Osman Haşimi (ö. 1595), İdris Muhtəfi (ö. 1615) və başqalarıdır. Mələmi-həməzəvi şairlərdə əhli-beyt sevgisi yüksək dərəcədə idi. Onlardan bəziləri imamiyyə düşüncəsində olub cəfəri məzhəbində idilər. Bəziləri də digər şiə əqidələrinə çox yaxın idi. Sünni inanclara əks sözlər söylədikləri, imamları ideallaşdırdıqları, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə bağlı olduqları, Haqqın sirrini gizli rəmzlərlə söylədikləri üçün Osmanlı dövləti tərəfindən təqib edilir, öldürülür, zindana atılırdılar. Onların ilahi eşq şeirləri bütünlükdə vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə, əhli-beyt sevgisinə dayanırdı.

XVI əsrdə mələmi-bayrami ədəbiyyatın nümayəndələrindən biri olan Əhməd Sarban Hayranboluda dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini də doğulduğu yerdə almışdır. Ancaq aldığı təhsilə baxmayaraq yeniyəri ocağına yazılmış, dəvəçi otağına qeyd olunmuşdur. Zəkası və çalışqanlıığı sayəsində dəvəçibaşı rütbəsinə yüksəlmişdir. Qanuni Sultan Süleymanın İraq səfərində sarbanbaşı (dəvəçibaşı) kimi iştirak etmiş və Əhməd Sarban adı

ilə tanınmışdır. İraq səfərində bir mələmi-bayrami şeyxi olan Pir Əli Sultanla tanış olmuş, səfərdən qayıtdıqdan sonra yeniyəri ordusundan ayrılmış və Pir Əlinin yanında xidmətə girmişdir. Əhməd Sarban ondan təəvvüf və irfan elmini öyrənmişdir. Əhməd Sarban Pir Əli Sultanın vəfatından sonra Hayranboluya gəldi. Orada təriqətini yaymağa başladı və 1545-ci ildə vəfat etdi. Ancaq bir çox qaynaqda Əhməd Sarban İstanbul At Meydanında 1529-cu ildə iyirmi yaşında on iki müridi ilə edam edilən və Oğlan Şeyx adı ilə məşhur olan İsmail Maşukinin (1508-1528) xəlifəsi kimi təqdim edilir. Pir Əli Sultanın oğlu olan İsmail Maşuki işi öldürüldüyü günə qədər mələmilərin qütbü olmuşdur. Əhməd bayramiyyə təriqətinin əsir sünni qolu olan şemsyyə İstanbulda çox güclü olduğu və Osmanlı dövlət adamları üzərində böyük nüfuzu olduğu üçün şiə əqidəsində, yaxud bu əqidəyə yaxın olan mələmilər burada təqib olunmuş və mələmilik, xüsusən də mələmi-həmzəvilər Osmanlı torpaqlarında digər təriqətlərin içərisində gizlənməyə məcbur olmuşdur. Bu da mələmiyyəni ikinci dövrü kimi xarakterizə edir. Əhməd Sarban da ilahi eşq anlayışını mələmi-həmzəvi fəlsəfəsi çərçivəsində işləmişdir. Bununla bərabər Əhməd Sarbanın ilahi eşq şeirləri ilə bərabər dərvişlik, vəlilik, irfan haqqında da şeirləri vardır.

İlahi eşq Əhməd Sarbanın şeirlərində mələmi görüşləri ilə birləşərək yeni bir mənə qazanmışdır. Bu nə sünni inanclı təkkə şairlərinin, nə də ələvi-bəktəki şairlərinin ilahi eşq anlayışına bənzəməyən özünəməxsus bir yorumu idi. Mələmi-həmzəvi şairlərinin ilahi eşq anlayışı Əhməd Sarbanın əsərlərində bütün tərəfləri ilə digərlərindən fərqlənir. Belə ki, mələmiyyənin eşq və mələmat fəlsəfəsi Əhməd Sarbanın həm xalq üslubunda, həm də klassik vəznə yazdığı şeirlərində daha çox işlənmişdir.

Mələmilərə görə ilahi eşqin gizli qalması əsasdır. Ona görə də digər təkkə şairinə baxdıqda mələmi ədəbiyyatında ilahi eşqin ən önəmli cəhəti sirlilik və sirri gizləməkdir. Ümmilikdə mələmi dünyagörüşündə sirr ixlasa gedən tək yoldur, yəni ixlasa aşiqin halının gizlədilməsidir. Sevdیی ilə təkbətkə qalarkən heç kim izlənməmiş, müşahidə olunmamış istəməz. Ona görə də aşiq eşqini gizli saxlayır, fəryadını, acısını, iztirablarını heç kimə bəllə etmir. Sührəverdi də mələmilərin sidiq və ixlasa bərabər hallarını başqasından gizləməyi məqsəd bildiklərini yazır [14, s. 79]. Bu gizlilik mələmi-həmzəvi şeirin ən böyük təmsilçisi Əhməd Sarbanın yaradıcılığında tam şəkildə qorunmuşdur. Bəlkə də buna görədir ki, bir şeirində Əhməd Sarban cananı seyr etmək zamanı insanlara diqqət etməyi, ayineyi-sultan olan insandan da bözi şeyləri gizlin saxlamağı mələmələ bilir. Çünki canan canda gizlidir, cananı görmək istəyən cana baxsın. Şairə görə gözəli seyr etməyi qadağan eləyən münkirin gözlərinin nuru yoxdur ki, cananı və ilahi gözəlliyi görə bilsin.

Əhməd Sarban insan üzünün Allahın güzəgüsü olduğunu, üləmə əhlinin bunu görə bilməməsinin tək səbəbini onların kor olan gözlərinin ilahi nuru görə bilməməsinə bağlayır. Allahın rəhman sifatının insanda olduğunu, bunu görməyənləri də münafiq adlandıraraq şeirləri ilə şair gizli də olsa üsyanını dilə gətirir. Burada o, hürufi dünyagörüşünün insanın üzə haqqın təcolligahıdır fikrini mənimsəmiş kimi görünür. Daim təqib olunan, əhli-beyt sevgisindən ötrü qınanan, sünni məzhəbin şəriət qanunlarına müxalif olan digər mələmi-həmzəvi şairləri kimi Əhməd Sarban da ilahi eşq şeirlərinin çoxunu məcəzə dili ilə, gizli bir mənə ilə yazmışdır.

Mələmi-həmzəvi şeirinin Həmzə Bali, İsmail Maşuqi kimi şairləri də vardır. Adları çəkilən şairlər Qanuni Sultan Süleyman dövründə edam edildikləri üçün əsərləri itib-batmışdır. Ancaq az da olsa onların çoxluğu ilahi eşq anlayışının, şəri aqli fikrə, zühdi düşüncəyə qarşı üsyankar ruhu haqqında mənbələrdə məlum qalmışdır.

Təəvvüf ədəbiyyatında şütar seir düşüncəsinin mələmi-həmzəvi şairlərdən başqa

ələvi-bəktəşi nümayəndələri də vardır. XV yüzillik saxlanma, gizlənmə dövrü kimi xarakterizə edilən ələvi-bəktəşi ədəbiyyatı XVI əsrdə qızıl dövrünü yaşamağa başladı. Xüsusən, ələvi-bəktəşi təkkə şairlərinin çoxunun kəndlərdə yaşaması, bu zümrə ədəbiyyatının kəndlərdə də yayılması səbəb oldu. Ham da özünəməxsus terminologiyası olan aşiq tərzli ələvi-bəktəşi ədəbiyyatı yarandı, yol-ərkan düşüncəsi formalaşdı, ilahi eşq inanc kontekstində tərənnüm edildi, əhli-beyt sevgisi ən yüksək səviyyəyə çatdı, Ərdəbil ocağına bağlılıq gücləndi. Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının ən böyük ozanları da məhz XVI əsrdə yaşamışdır: Yemini, Virani, Muhyiddin Abdal, Xayali, Heyrati, Pir Sultan Abdal, Qul Hıncqət, Üsulü və başqaları kimi.

Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatında və ənənəsində yeddi böyük ozandan biri olan və bu ədəbiyyatın ilahi eşq anlayışının həqiqi qurucusu sayılan Pir Sultan Abdalın həyatı haqqında çox az şey məlumdur. Əsl adının Heydər olduğu bilinir. Həyatı və şeirləri digər Pir Sultan Abdallarla qarışmışdır. Onun mənkəblərə düşmüş həyatından məlum olduğu kimi XVI yüzilliyin ikinci yarısında yaşamış, Ərdəbil mədrəsəsində yüksək dini təhsil görməsinə baxmayaraq divan ədəbiyyatından heç təsirlənməmiş, şeirlərini əsasən hecənin on birlik və səkkizliyində qoşma, türkü, nəfəs şəklinə yazmış təkkə şairidir. Pir Sultan Abdal Sivasın Yıldız ilçəsinin Banaz kəndində dünyaya gəlmişdir. Mənkəblərə görə mədrəsə təhsilini Təbrizdə almış, sonra Sivasə dənərək burada atfərina müridlər toplanmışdır. Yəni mənkəbəyə görə ələviləyin bir Azərbaycan türkü olan Qaradonlu Can Baba qoluna mənsub olmuş, bəktəşi təriqət şairidir [7, s. 37]. Əhməd daha çox Ərdəbil ocağına bağlı olduğu məlumdur.

Yetmiş üç müridi ilə birlikdə inanc və sosial ağırlıqlı bir üsyan çıxarmış, Sivasın Sofular kəndindən olan və Pir Sultana müridlik edən Xızır Paşa tərəfindən tutularaq 1547-1551-ci illər və ya 1587-1590-cı illər arasında asularaq öldürülmüşdür. Ölümü haqqında da çoxlu mənkəbə yaradılmışdır. Əsərlərində Allah, Məhəmməd, Əli, on iki imam, əhli-beyt, xüsusən də Hz. Hüseyn, Hacı Bəktəş Vəli sevgisini işləmiş, bununla bərabər sosial mövzulara da çox yer vermişdir. Onun ilahi eşq anlayışı ələvi-bəktəşi dünyagörüşünə görə formalaşmışdır. Pir Sultan Abdal ilahi eşq dedikdə Allaha-Məhəmmədə-Əliyə olan ayrılmaz eşq nəzərdə tutur.

Şairə görə ilahi eşq ibadətlərin ən böyüyüdür. Ona görə də Pir Sultan Abdalda eşqlə ibadət eyni məfhum kimi təqdim olunmuş, daha doğrusu, ibadət eşqlə olur, eşqsiz ibadət ibadət deyildir düşüncəsi özə çıxmışdır. Allahın sevgisini qazanmaq aşiq üçün ən böyük mükəfətdir. Şeirlərində Allaha, Məhəmmədə, Əliyə bağlılıq ilahi eşq səviyyəsinə düşür. İlahi eşq haqqı pərsidır, Allahu sevnərlər də haqq qəpəsinə gələnlərdir:

Pir Sultan Abdal ilahi eşq anlayışını Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsü fəlsəfəsində, Hz. Hüseyn eşqində formalaşdırmışdır. Onun vəhdəti-vücd anlayışı da bu üçlü fəlsəfəyə dayanır. İ.Melikovun da yazdığı kimi "Ələvilər ən çox Əliyə dua edirlər. Ancaq ibadətlərində ən önəmli yer Hüseynindir. Ən böyük bayıq Hüseynin maktolindən gəlir, çünki Hüseyn iztirab çəkən insanlığın simvoludur" [9, s. 16].

Könül bağçası, gül, bülbül, dost, viranə, dolu, mürşid, vəli və s. terminlərə şair ilahi eşq yolunda fiziki varlığını yox edib ilahi vəsliyə qovuşmaq istəyənə əsl aşiqi qəsd edir. Pir Sultan Abdala görə bu qovuşma həsrəti əqli özündən alaraq ilahi eşq yolcusu, ilahi eşq fədəisi edir. Onun könlünün can atdığı ilahi eşq gül təbəhi ilə təqdim edilir, ona görə də könlü dünyası viran bağçası kimi bülbülün aq-zar etdiyini məkandır. Gül mənə bülbül oxumaz, fəğan etməz, çünki ilahi eşqin əzabı, acıları aşiqin könlü dünyasında məlhəmsiz yalarlar açar.

Eşqlə iman, eşqlə etiqad, eşqlə ərkan ələvi-bəktəşi şeirində iç-içədir. Xüsusən yol-ərkan Pir Sultan Abdalın şeirlərində ilahi eşq vürğuləmənin ən təməl formuludur. Ona

görə də aşıq məşuqun varlığının bir həz, zövq mənbəyi olmadığını yaxşı bilir. Təbii ki, bu halda sevgilinin yolunda olmaq çox vaxt şəhidlilik mərtəbəsinə qatılmaq kimi başa düşülür (1, 186-199). Eşq əhliidi Pir Sultan Abdalda yeni bir ələvi-bəktəşi termini kimi poeziyaya gətirilmişdir.

Pir Sultan Abdal yaradıcılığında ilahi eşqlə bərabər bəşəri eşq, sosial mövzular, etiraz notlu şeirlər də vardır.

Şeirlərində şair bəşəri eşqdən ilahi eşqə keçidi və bir az da ilahi eşqin insan mərkəzli düşüncədə əsas amil olduğunu göstərir. Belə ki, şairin düşüncəsində əşiq cənnətdəki Tuba ağacını görmədən öncə sərv boylu bir gözələ aşıq olmuş, bu gözələni mehriban bənzər qaşlarını Kəbəni tavaf etmədən öncə tavaf etdiyini, üzünü müqəddəs yer bildiyini, başqa cür desək ilahi bir eşqi başlanğıcdan yaşadığını bildirir. Belə bir ilahi eşq ortodoks sünni görüşlərinə görə səfsafə, hədyan danışımaq, küfür girməkdir. Bunun da üzərinə Şah adlandırdığı Hz. Əliyə gətəməyi arzulayan (Açılış kapular Şahı gidelim) şairin heç bir tolerantlıq tanımayan üləmə tərəfindən öldürülməsinin qaçınılmaz olduğunu şərtləndirmiş olur.

Pir Sultan Abdal ilahi eşq mövzusunun da səmimi bir şəkilədə işləyir. Məsələn, bir dördüylündə o, ilahi eşq bəlasına tutulmadan öncə öz işində, gündəndə olan bir insan olduğunu, aşını şirin-şirin yeyib qəmsiz yaşadığını, sadə bir həyat sürdüyünü, ancaq andan başına eşq dolusunun yağdığını, bundan sonra dadlı aşına da ağı qatıldığını, işinin ah-vay, gününün qara olduğunu bildirir.

Pir Sultan Abdalda rast gədiyimiz döviyyə nəzəriyyəsini işləyən şeirlər də ilahi eşq üzüləqə qurulmuşdur. Döviyyə janrında yazılan şeirlərdə insan ruhunun və kainatın Mütələq Varlıqdan çıxıb yenə ona qayıdacağı fikri işlənir. Döviyyə nəzəriyyəsində görə Mütələq Varlıq olan Allah öz elmi ilə zühur edir. A.Özkırımlıya görə bu cür şeirlər daha çox ələvi-bəktəşi ədəbiyyatında, həm də fərqli şəkildə işlənmişdir. Bəzən bu şeirlər yantış anılamalara, yeni tenasüh anlayışına qədər gedib çıxan monalara səbəb olmuşdur [13, s. 207].

Pir Sultan Abdalın imanol eşqin vəhdəti ilahi eşqdir fəlsəfəsini davam etdirən bir başqa ələvi-bəktəşi şairi onun müridi olan Qul Himmətdir. Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının yeddi böyük şairindən biri olan Qul Himmət haqqında çox az məlumat qalmışdır. Şeirlərində və 1608-ci ildə Bisatinin yazdığı "Menakib-ül esrar behcet-ül ahrar" adlı əsərində onun I Şah Bəha zamanında yaşadığı, Pir Sultan Abdalın müridi olduğu, XVI əsrin ikinci yarısında doğulduğu və XVII əsrin başlarında öldüyü bilinir. Qul Himmət Pir Sultan Abdalın asılmasından sonra uzun müddət gizlənmiş, inancından ötrü sıxıntılı həyat keçirmiş, hətta zindanlarda yatmışdır. Qul Himmətin bir çox şeirləri İbrahim və Hacıq Kız olan "Kul Himmət Üstadım" təxəllüsü ilə şeirlər yazan başqa Himmətlərlə qarışmışdır. Əsasən dargahda yetişdiyi, ələvilik ənənəsini yaxşı bildiyi söylənir. Çox yüksək təbə səhib şair ələvi-bəktəşi ədəb-əkranının, yol fəlsəfəsini təmsilçisidir. Onun xalq üslubunda yazdığı şeirlərində güclü Əli sevgisi, əhli-beyt vurğunluğu, on iki imamçı məzhəb inancı görünməkdədir.

Allah-Məhəmməd-Əli birliyi onun da vəhdəti-vücut fəlsəfəsində və ilahi eşq düşüncəsində təməl anlayışdır. Qul Himmət ələvi-bəktəşi inancının Ərdəbil təkkəsinə bağlı səfəviyyə qoluna mənsub olduğu üçün şeirlərində səfəvi fəlsəfəsinin bir çox ünsürləri də görünməkdədir. Qul Himmətin türbəsi bu gün Tokatın Alamus ilçəsinin Varzıl kəndindədir. Təxəllüsünün Qul Himmət olduğundan görüldüyü kimi özünü Hz. Əlinin xulu adlandırmış, ədəb ilə arkan yolunu ilahi eşq yolu bilmışdir. Bütün fəlsəfi görüşləri imamat etiqadına, ələvi inancına dayanır.

Qul Himmətə görə eşq oduna yannayan, mənlilik duyğusunu yox etməyən, könül

evini viran qoymayan eşqsiz insanlar insan soyundan deyillər, şeytan soyundandırlar, çünki yalnız şeytan həqiqi eşqin nə olduğunu bilməz. Bir insan ki, dili ilə, könülü ilə eşqdən başqa bir söz söyləyirsə, demək ki, onun imanı və dini zəifdir, çünki ilahi eşq ən böyük imandır, ən böyük dindir. Pir Sultan Abdalda olduğu kimi Qul Himmətə də iman-ən eşq ilə birləşmiş olması Allah-Məhəmməd-Əli ilə mümkündür. Əhli-beyt sevgisini bilməyən, Kərbəlaya yannayan, Hüseyn aşıqı olmayan eşqsiz candır, eşqsiz cənnət olması mümkün olmadığı üçün da ölüdür.

İlahi eşq içində iman, ədəb, mərifət olan bir vergidir, Haqqın qullarına ehsan ediyi, qulların da bu əzablı yolda hər zaman eyvallah dediyi nemətdir. Qul Himmət aşıqı ilahi eşq sevdasına salınan da Allah olduğunu deməklə, eşqin qədər, tale olduğunu, haqq yoluna girənlərin gətməyə məcbur olduğu mənzil hesab edir.

XVI əsr ələvi-bəktəşi şairlərindən və pirlərindən biri də Muhyiddin Abdaldır. Əsl adı, doğulduğu il, yer, öldüyü tarix məlum deyildir. Bəzi qeydlərdən onun Dobruca və Makedoniya tərlərlərdə olduğunu süz edilir. Muhyiddin Abdal Anadoluada hürufi əqidəsinə bağlı şairlərdən biridir. Ancaq hürufi, heydəri, səfəvi, qələndəri və digər zümrə şairləri ələvi-bəktəşi ənənəsi içində alındığından Muhyiddin Abdal da ələvi-bəktəşi şairi kimi öyrənilir. Muhyiddin Abdalın XVI yüzilliyin qaynaqlarında adı keçməkdədir. Şeirlərində Hacı Bəktəş Vəlinin, Otman Babanın, Balım Sultanın, Nəsiminin adları zikr edilir.

Qaymaqlara görə Ədirnə ilə Kırklareli arasında yerləşən Çökədə yaşadığını demək mümkündür. Belə ki, Muhyiddin Baba Türbəsi də Kırklareli Hacıdanışmənd kəndi yaxınlığındadır. Şükrü Elçin qaynaq göstərmədən onun 1529-cu ildə öldüyünü yazmışdır [4, s. 265]. Bəzi tədqiqatçılarda Muhyiddin Abdalın Aydında doğduğu, oradan gələnlə Şölədə yerləşdiyi bildirilir [3, s. 21]. Heca vəznə ilə hürufi, bəktəşi ədəb-ərkanında yazdığı şeirlərindən ibarət kiçik bir divanı vardır. Bizə qədər də məhz bu divanı gəlib çatmışdır. Bundan başqa onun çöngələrdə tuyuqları da qalmışdır. Bir də Muhyiddin Abdalın aid edilən 13 bəndlik qarayı tərzində yazılmış, divanında olmayan, ancaq ələvilər arasında əldən-ələ gəzən "Seyrannamə" adlı kiçik bir əsəri vardır [15, s. 5-6].

Muhyiddin Abdal, Pir Sultan Abdal, Sərsəm Əli Baba, Virani, Qul Himmət kimi aşıq tərzə təkkə ədəbiyyatının nümayəndəsidir. Şeirlərində şiə, qələndəri və hürufi inancının əks olduğunu çoxlu yerlər vardır. Onun ilahi eşq anlayışı da şiə fəlsəfəsinə, yeni imamət düşüncəsinə dayanır. Ona görə də bəzi araşdırmaçılar onu qələndəri şairlərinin ən böyük təmsilçisi hesab edirlər [10, s. 226]. Şeirlərində Yunus Əmrənin, Nəsiminin, Xətəinin, Qayğusuz Abdalın təsiri güclüdür, ancaq məsələlərə baxışında orijinaldır. Allah-Məhəmməd-Əli üçlüsündə ələvi-bəktəşi düşüncəsi; qaş, kirkip, üz, göz, hərf, ədəd və s. deyimlərində hürufi; könüldən könülə yu ifadəsi ilə qələndəri dünyagörüşünün əks-sədası bütün yaradıcılığında görünməkdədir.

XVI əsr təsəvvüf ədəbiyyatının bütün səhələrdə inkişafının zirvəsinə çatdığı dövr kimi xarakterizə edilir. İstər xəlvəti, istər mələmi-həməzvi, istər də ələvi-bəktəşi şairinin həcadə əsərlər verdiyi, ədəbi yollarını tam formalaşdırdığılar bu əsrdə bəzi sufi şeirləri və ozanların fiqha, kələmə, şəri eimlərlə uyğun gəlməyən görüşlərinə görə edam edildi, öldürüldüyü də bir gerçəkdir. Xüsusən, Qanuni Sultan Süleyman dövründə fərqli dini görüşlərinə, etiqadi inanclarına görə təqib edilən və öldürülən təsəvvüf şairləri və şeyxləri: Molla Kabız, Oğlan Şeyh İsmail Maşuqi, Bosnalı Şeyh Hamza Bali, Şeyh Muhyiddin Karamanı və başqaları buna misal ola bilər. Bu da Osmanlı dövlətinin Xristianlara və Musəvilərə xoşgörülü münasibətinin əksinə olaraq sünni məzhəbdən kənarında qalan bütün digər İslami fikir və düşüncələrə, xüsusən də şiə məzhəbinə, ələvi-bəktəşi və mələmi-həməzvi yorunuma qarşı düşmənin münasibətinin nəticəsi idi.

Təsəvvüfin marjinal yolunu tutan, yaxud müxalif sufi görüşündə və ya görüşə yaxın olan hər kas təqib olunmuş, öldürülmüş, zindanlara atılmışdır. Ancaq Osmanlı idarəsinin heterodoks adlanan düşüncə axınlarına qarşı bu amansız rəftarına baxmayaraq təkkə şeyri inkişafından geri qalmadı, əksinə şəriətə yaxın sufi şairlərinin əsərləri də daxil olmaqla xalq arasında daha da yaygınlaşdı və aşıq təzri şeyrin təsiri ilə daha da xəlqiləşdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Batıslam H.D. Divan şiirində aşık, sevgili, rakip üçlüsü və ölüm // Folklor Edebiyatı, 2003, c. 9, s. 34.
2. Demirel Ş. 16. yüzyıl divan şairlerinden Hayreti ve devriyyə benzeri bir gazelinin açıklaması // Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2003, Ocak, s. 13/1.
3. Durbilmez B. Mühyiddin Abdalın tuyuq və manilər // Erciyez Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi, Kayseri, 1996, № 7.
4. Şükrü E. Halk Şiiri Antolojisi. Ankara: Kaçgâç, 1988.
5. Nüzhet E. S. Bektaşî şairleri ve nefesleri. İstanbul: Müstakil Yayın, 1944.
6. Abdurrahman G. Dini-tasavvufî Türk Edebiyatı. 3 Baskı, Ankara, 2006.
7. Gölpinarlı A. Boratav Pertev Naili. Pir Sultan Abdal. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
8. Kayabaşı B. Sarban Ahmed divanında melamilik // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 2010, winter, v. 5/1.
9. Melikov İ. Pir Sultan Abdal üzerine, Anadolu aleviliği ve Pir Sultan Abdal. Paris: Fransa Alevi Birlikleri Federasyonu, 1998.
10. Ocak A. Y. Osmanlı İmparatorluğunda marjinal sufilik: Kalanderler (XIV-XVII yüzyıllar). Ankara: TTK Yayınları, 1992.
11. Öztelli C. Pir Sultan Abdal. Bütün Şiirleri. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.
12. Özmen İ. Alevi-bektaşî Şiirleri Antolojisi. II c., Ankara: TTK Yayınları, 1998.
13. Özkarımlı A. Alevilik Bektaşilik. İstanbul: Cem Yayınları, 1998.
14. Suhreverdi Ş. Avarifü'l-ma'arif (Marifet ihсанları). Mütercimler, Yahya Pakiş, Di-laver Selvi, Umrın Yay. İstanbul, 1988.
15. Sılcı V. L. Edirne Halk Şairleri: Mühyiddin Abdal // Damla, Edirne, 1942-1943, c. 1, № 2-10.
16. Uşman A. Ahmet Sarban. Büyük Türk Klasikleri. 3 c., İstanbul: Ötügen, 1986.

Нигяр Исмаилзаде

БОЖЕСТВЕННАЯ ЛЮБОВЬ В СТИХАХ МАЛАМИТОВ-ХАМЗАВИ И АЛЕВИТОВ-БЕКТАШИ В СУФИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVI ВЕКА

В XVI веке ведущая роль в развитии суфийской литературы принадлежала поэтам из числа алевитов-бекташи и маламитов-хамзави. Наиболее яркими представителями литературы маламитов-хамзави являются Ахмед Сарбан, Кайгузус Визели Алаэдин, Амир Осман и другие. Стихи о божественной любви в произведениях поэтов из числа маламитов-хамзави опирались на философию вахдат ал вуджуд, любовь ахл-аль бейт. Важнейшая особенность божественной любви в

литературе маламитов (или у маламитов) заключается в таинственности и скрытии тайны. В целом в мировоззрении маламитов тайна – единственный путь к любви. В XVI веке литература алевитов-бекташи переживала золотой век. К основным представителям литературы алевитов-бекташи относятся Мухйиддин Абдал, Хейрати, Пир Султан Абдал, Гул Гуммет и другие. Согласно поэтам из числа алевитов-бекташи божественная любовь и поклонение преподносятся как одно понятие, поклонение осуществляется с любовью, поклонение без любви не поклонение. Под божественной любовью представители алевитов-бекташи подразумевают любовь к Аллаху, Мухаммеду, Али и бесконечную привязанность к ним. XVI век является периодом, когда во всех сферах суфийской литературы стихи как маламитов-хамзави, так и алевитов-бекташи создавали произведения в слогах, полностью сформировали свой литературный стиль.

Ключевые слова: турецкая суфийская литература, божественная любовь, литература маламитов-хамзави, литература алевитов-бекташи.

Nigar Ismailzadeh

THE DIVINE LOVE IN SUFI LITERATURE AND THE MALAMI-HAMZAWI AND ALAWI-BAKTASHI POETRY

The development of the Tekke literature was based mainly on the Alawi Bek-tashi and Malami-Hamzawi poets. The most diverse and the most popular representatives of the Malami literature were Ahmad Sarban, Qaygusuz Vizeli Alaaddin, Amir Osman and the others. The poets of Divine love in Malami literature (or among Mala-mis), consisted of the philosophy of divine unity and the love of the family of the prophet. The main aspect is mystery and high attention to mystery. Generally in the Melami worldview mystery is the only path that goes to sincerity. In the 16th century experienced its golden age. Muhyiddin Abdal, Hayrati, Pir Sultan Abdal, Gul Himmat and the others are the major representatives of the Alawi-Bektashi literature. According to the description of Alevi-Bektashi poets divine love and worship have the same insight. Worship is practiced with love, it is not worship without love. Alawi-Bektashis by the Divine love mean the love of Allah-Muhammad-Ali and complete devotion to them. In the 16th century for the Sufi literature whether Malami-Hamzawi or Alawi-Baktashi is an age of production of the new poetry and formalization of their poetic methods.

Keywords: Turkish Sufi literature, divine love, Malami-Hamzawi literature, Alawi-Bektashi literature.

(Akademik Vasim Mammadaliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)